

KS. SŁAWOMIR J. STASIAK

PROBLEMY KRYTYCZNO-LITERACKIE LISTÓW PASTERSKICH

Trzy listy spośród pism Corpus Paulinum (dalej: CP) od XVIII w. noszą nazwą Listów Pasterskich lub Pastoralnych¹. Jako jedyne w Nowym Testamencie, obok Listu do Filemona, są adresowane do indywidualnych osób. Jednak w rzeczywistości nie są to listy prywatne, skierowane jedynie do Tymoteusza i Tytusa². „Poczenia w nich zawarte odnoszą się nie tylko do dwóch wspomnianych adresatów, lecz także do kierowanych przez nich kościołów. Są to więc pisma urzędowe. Jedynie 2Tm, zawierający wiele elementów osobistych (...) zbliża się do listu prywatnego (...). Poza tym Pisma te są pod względem treści i formy tak bardzo do siebie podobne, a jednocześnie tak wyjątkowo od pozostałych listów Pawła różne, że przy czytaniu ich na przemian z innymi, zwłaszcza wielkimi listami apostoła (Ga, 1 i 2 Kor, Rz), powstaje samorzutnie pytanie: czy rzeczywiście napisał te listy św. Paweł”³. Zakwestionowanie osoby św. Pawła jako autora Listów Pasterskich (dalej: LP) pociąga

¹ W polskiej literaturze biblijnej tak je tytułuje A. PACIOREK. *Paweł Apostoł. Pisma*. T. II. Tarnów 1996 s. 48.

² Por. R. FABRIS. *Le Lettere Pastoralis*. Brescia 1986 s. 5.

³ J. STEPIEŃ. *Problem autorstwa Listów Pasterskich*. „Studia Theologica Varsaviensia” (dalej: STV) 6:1968 nr 2 s. 157.

za sobą kolejne pytania: kiedy i gdzie powstały LP oraz czy adresaci – Tymoteusz i Tytus – to te same postacie, które znamy z Dziejów Apostolskich i Listu do Galatów? W dalszej części artykułu postaramy się o przedstawienie podstawowych przesłanek za i przeciw tradycyjnej koncepcji o Pawłowym autorstwie LP wraz z konsekwencjami, jakie z tego wynikają.

1. Autor.

Apostoł Paweł jest przedstawiany we wszystkich trzech Listach Pasterskich jako ich autor. Pierwszym dokumentem, który potwierdza ich istnienie, a zarazem prezentuje jako pisma Pawła jest kanon Muratoriego (ok. 180 r.). Również tacy Ojcowie Kościoła, jak Ireneusz, Tertulian czy Klemens Aleksandryjski cytują je jako listy Pawłowe. Zastanawiającym jest jednak fakt, że brakuje ich w kanonie Marcjana (ok. 150 r.), a zwłaszcza w najstarszym kodeksie zawierającym pisma Pawła – p⁴⁶ (Chester Beatty – ok. 200 r.). Jednak od II w. aż do XIX w. ich autentyczność, a co za tym idzie autorstwo Pawłowe, było przyjmowane niemal jednogłośnie⁴. Dyskusję na temat Pawłowego autorstwa LP zainicjował w XIX w. J. E. C. Schmidt (1804 r.) kwestionując autentyczność 1Tm. Teza ta została rozwinięta i szerzej uzasadniona przez F. Schleiermachera (1807 r.). W 1812 r. F. G. Eichorn wniosek o nieautentyczności rozszerzył na wszystkie LP. Badania te w krytycznym opracowaniu podsumował F. C. Baur (1834 r.), przedstawiając dwa argumenty zaprzeczające autorstwu Pawła: 1. Rozwinięta struktura hierarchiczna Kościoła: biskup – prezbiter – diakon; 2. Walka z „nauczycielami błędnej wiary”, to odzwierciedlenie polemiki z gnozą, która rozwinęła się w II w.⁵

⁴ Por. J. CAMBIER, M. CARREZ, C. PERROT. *Le Lettere Paoline*. W: *Introduzione al Nuovo Testamento*. Red. A. GEORGE, P. GRELOT. Roma 1981 s. 166-167.

⁵ Por. C. MARCHESSELLI-CASALE. *Le Lettere Pastorali*. Bologna 1995 s. 22-23; por. też STĘPIEŃ. *Problem autorstwa*. s. 157-158.

Autorem, który w zasadniczy sposób kontestował autentyczność LP i zebrał niemal wszystkie argumenty przeciw autorstwu Pawła był H. J. Holtzmann. Jego komentarz: *Die Pastoralbriefe, kritisch und exegetisch behandelt* (1880 r.) w sposób rzeczywisty otworzył merytoryczną dyskusję na temat zagadnień krytyczno-literackich LP. Polemika ta trwa nieprzerwanie do obecnych czasów. Zakwestionowanie Pawła jako autora LP pociągnęło za sobą pytanie o rzeczywistego autora. Jednym z pierwszych, który podjął próbę odpowiedzi na to pytanie był H. von Campenhausen. Wskazywał on na Polikarpa ze Smyrny jako autora LP. Hipoteza ta została jednak skrytykowana i ostatecznie odrzucona⁶.

Dwudziestowieczni badacze LP podzielili się zasadniczo na dwa obozy. Jedni w zdecydowany sposób odrzucają możliwość Pawłowego autorstwa, a inni go bronią. Pierwsi swoje wnioski opierają na następujących argumentach:

- Brak LP w kanonie Marcjana i w najstarszym kodeksie (p⁴⁶) zawierającym Listy Pawła.
- Od strony literackiej, jak i terminologicznej i stylistycznej w LP brakuje pojęć i terminów charakterystycznych dla Pawła. Na 902 słowa tworzące tekst LP, 306 nie posiada odpowiedników u Pawła, 171 nie jest spotykanych w CP, a 148 to *hapax legomena*.
- Znajomość przez autora LP posługi prezbitera – biskupa jest absolutną nowością dla CP (z jednym wyjątkiem Flm 1, 1).
- Od strony teologicznej poważne zastrzeżenia pojawiają się odnośnie do zwrotu $h` u` g\text{ai},n\text{ousa didaskali},a$ – *he hygiannousa didaskalia* (1Tm 1, 10; Tt 1, 9; 2, 1), który jako taki nie jest spotykany u Pawła.
- Niemożliwość umieszczenia czasu powstania LP w ramach okresu życia Apostoła znanego z Dziejów Apostolskich i innych jego listów.

⁶ Zob. STĘPIEŃ. *Problem autorstwa*. s. 191-194.

- Pod względem historycznym inne pojmowanie Kościoła i jego funkcjonowania: przejście od Kościoła charyzmatycznego do instytucjonalnego.
- Argumentem najbardziej decydującym o charakterze terminologiczno-stylistycznym wydaje się być wydatna różnica w słownictwie teologicznym między LP a pozostałymi listami Pawła. Z jednej strony kluczowe pojęcia teologiczne Pawła nie występują w LP. Należą do nich: sprawiedliwość Boża, wolność, krzyż, objawienie, Ciało Chrystusa. Charakterystyczna dla pism Pawła formuła „w Chrystusie”, jest wprowadzie spotykana (1Tm 1, 14; 3, 13; 2Tm 1, 1), ale w formie zupełnie różnej od Pawłowej. Z drugiej strony wiele pojęć teologicznych zawartych w LP zdradza pochodzenie hellenistyczne. Są to: *swth,r (soter)*, *maka,rioj (makarios)*, *evpifa,neia (epifaneia)*, *mesi,thj (mesites)*, *evuse,beia (eusebeia)*, *kaqara.sunei,dhsij (kathara syneidesis)*, *kala. e;rga (kala erga)* i inne.
- Forma redagowania LP jest zbliżona do tego rodzaju pism hellenistycznych. Nadto LP, w sposób dość jasny prezentują się jako skomponowane w formie zamkniętej całości – korpusu⁷.

I tak K. Greyston i G. Herdan, kontynuując badania P. N. Harrisona, odwołują się do statystyki. Wyliczenia wręcz matematyczne prowadzą ich do wniosku, że styl i słownictwo LP nie pozwalają na przypisanie ich Pawłowi⁸. Ten wniosek postawił na nowo pytanie o rzeczywiste autorstwo. Chcąc na nie odpowiedzieć A. Strobel⁹ podjął próbę analizy porównawczej między LP a dziełem Łukasza (Łk-Dz). Jego wniosek o zależności LP od

⁷ Por. MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastorali*. s. 23-25.

⁸ Por. K. GREYSTON, G. HERDAN. *The Authorship of the Pastorals in the Light of Statistical Linguistics*. „New Testament Studies” (dalej: NTS) 6:1959-60 s. 14-15.

⁹ A. STROBEL. *Schreiben des Lukas? Zum sprachlichen Problem der Pastoralbriefe*. NTS 15:1969 no. 2 s. 191-210. Podjął w ten sposób na nowo hipotezę H. A. Schott'a o Łukasowym autorstwie LP.

trzeciej Ewangelii skrytykował N. Brox, udowadniając, że należą one do nowotestamentalnej literatury pseudoepigraficznej¹⁰. Myśl tą rozwinął on już wcześniej w dokładnych opracowaniach opartych na badaniach nad danymi personalnymi w LP¹¹ i historią wczesnochrześcijańskich urzędów¹². Szczegółowej analizy LP pod kątem ich charakteru pseudoepigraficznego dokonał R. Bauckham. Poszczególne ich części sklasyfikował w następujący sposób:

- Informacje personalne – zawartość fikcyjna (wymyślona) lub historiograficzna. Okoliczności fikcyjnych adresatów zostały dostosowane do okoliczności rzeczywistego czytelnika.
- Materiał dydaktyczny – eseje o charakterze listów, które umożliwiają przekazanie pouczeń wspólnych dla fikcyjnego i rzeczywistego adresata. Ten element posiada jednak charakter względnie pseudoepigraficzny, gdyż jest stosowany również w listach autentycznych.
- Stosunek do „nauczycieli błędnej wiary” i heretyków – posiada cechy reakcji na konkretnie zaistniałą sytuację wśród rzeczywistych adresatów, a nie cechy nauki ogólnej. Przy czym jest to położenie historyczne, które nie uległo zmianie od czasów adresatów fikcyjnych¹³.

Tego typu badania doprowadziły ostatecznie do stwierdzenia absolutnie pseudoepigraficznego charakteru LP. Co udowadnia P. Trummer dokonując szczegółowej analizy porównawczej LP z Corpus Paulinum na tle literatury pseudoepigraficznej¹⁴.

¹⁰ Zob. N. BROX. *Lukas als Verfasser der Pastoralbriefe?* „Jahrbuch für Antike und Christentum” 13:1970 s. 62-77.

¹¹ TENZE. *Zu den persönlichen Notizen der Pastoralbriefe*. „Biblische Zeitschrift” (dalej: BZ) 13:1969 s. 76-94 i ten sam artykuł w: TENZE. *Pseudoepigrafie in der heidnischen und jüdisch-christlichen Antike*. Darmstadt 1977 s. 272-294.

¹² TENZE. *Historische und theologische Probleme der Pastoralbriefe des Neuen Testaments*. „Kairos” 11:1969 s. 81-94.

¹³ Por. R. BAUCKHAM. *Pseudo-Apostolic Letters*. „Journal of Biblical Literature” (dalej: JBL) 107:1988 no. 3 s. 470. 492-494.

¹⁴ Zob. P. TRUMMER. *Das Problem der Pastoralbriefe*. W: *Die Paulustradition der Pastoralbriefe*. Frankfurt a. M. – Bern – Las Vegas 1978 s. 15-240.

Wysuwając ostatecznie wnioski, że pseudoepigrafia dotyczy nie tylko treści i formy listów, ale także koncepcji całego „Corpus Pastorale”. Przez fikcyjnych adresatów nastąpiło szczególne powiązanie tych listów z CP nadając im w ten sposób charakteru ponadjednostkowego i ponadczasowego, a więc powszechnego – katolickiego¹⁵. Do podobnych wniosków doszedł również D. G. Meade podając krytyce trzy argumenty za autentycznością LP: historyczny, literacki i teologiczny. Podsumowuje ostatecznie, że jest to materiał niewystarczający do stwierdzenia Pawłowego autorstwa LP. Choć zależność od CP jest niezaprzeczalna, nawet jeżeli nie jest to zależność na poziomie czysto literackim¹⁶.

Jak widać z powyższych wniosków, całkowite zakwestionowanie autentyczności LP nie było w stanie odsunąć na dalszy plan zagadnienia zbieżności między LP a listami ściśle Pawłowymi. Należą do nich:

- W LP nie brakuje form charakterystycznych dla listów Pawła między innymi transpozycja „Jezus Chrystus” na „Chrystus Jezus”.
- Użycie w LP terminu „Ewangelia” w sensie absolutnym jest charakterystyczne dla listów Pawła.
- Formuły pozdrowień w LP są obecne również w CP¹⁷; podobna sytuacja ma miejsce w przypadku takich terminów i pojęć stosowanych również przez Pawła jak: *dikaiosu,nh* (*dikaiosyne*), *pi,stij* (*pistis*), *ca,rij* (*charis*), *no,moj* (*nomos*)¹⁸.

Opierając się na tych zbieżnościach niektórzy autorzy bronią Pawłowego autorstwa LP¹⁹. Do nowszych przedstawicieli

¹⁵ Por. TENZE. *Corpus Paulinum – Corpus Pastorale*. W: *Paulus in den neutestamentlichen Spätschriften* (QD 89). Red. K. KERTELGE. Freiburg – Basel – Wien 1981 s. 122-145.

¹⁶ Por. D. G. MEADE. *Pseudonymity and Canon*. Tübingen 1986 s. 118-121. 139.

¹⁷ Por. MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastorali*. s. 25; por. też J. JEREMIAS, H. STRATHMANN. *Die Briefe an Timotheus und Titus. Der Brief an die Hebräer* (NTD 9). Göttingen 1968^s s. 6.

¹⁸ Por. K. H. SCHELKLE. *Paulus. Leben – Briefe – Theologie*. Darmstadt 1981 s. 144.

¹⁹ Między innymi: Zahn, Lock, Schlatter, Wohlenberg, Jeremias, Guthrie, Kelly, Spicq, Dornier.

tego kierunku należą J. van Brugen. Opierając się na opiniach Euzebiusza, Teodora z Mopswestii, Teodoretą i Hieronima wysuwa hipotezę, że autorem LP jest Paweł. Czas ich powstania to okres trzeciej podróży misyjnej. Swoją koncepcję tzw. „Rundreise”, podczas której miałyby powstać 1Tm i Tt, zaczerpnął od takich autorów jak J. L. von Mosheim, K. Schrader, K. Wieseler²⁰. Wydaje się ona jednak zbyt tendencyjna i ograniczona podstawowym założeniem bezpośredniego autorstwa Pawła LP.

Tego typu hipotezy, broniące autentyczności LP, są obecnie bardzo rzadkie. I nawet jeżeli, w mniejszym czy większym stopniu, powracają, to wydaje się, że bezpośrednio autorstwo Pawła, przy obecnym stanie badań, jest nie do obronienia. Stąd też pojawiły się hipotezy broniące pośredniego autorstwa Pawła. Najbardziej reprezentatywna wydaje się być teoria fragmentów czy „biletów” autentycznie Pawłowych. Została ona zaproponowana przez P. N. Harrisona. W LP wyróżnia on pięć fragmentów autorstwa Pawła:

- Tt 3, 12-15;
- 2Tm 4, 13-15. 20. 21a;
- 2Tm 4, 16-18;
- 2Tm 4, 9-12. 22b;
- 2Tm 1, 16-18 + 3, 10n + 4, 1. 2b. 5b. 6-8. 18-19. 21b. 22b²¹.

W hipotezie tej, podjętej na nowo przez D. Cooka, proponuje się uznanie dwuetapowej redakcji LP. Pierwszy etap to dzieło samego Apostoła, które pozostawił w formie krótkich „biletów”. Drugi etap to zredagowanie listów, w obecnie istniejącej formie, przez późniejszego autora²².

²⁰ Por. J. VAN BRUGEN. *Die geschichtliche Einordnung der Pastoralbriefe*. Wuppertal 1981 s. 17-21.

²¹ Por. P. N. HARRISON. *The Pastoral Epistles and Duncan's Ephesian Theory*. NTS 2:1956 no. 4 s. 250-261.

²² Por. D. COOK. *The Pastoral Fragments reconsidered*. „The Journal of Theological Studies” 35:1984 s. 131; por. też A LAMAIRE. *Pastoral Epistles: Redaction and Theology*. „Biblical Theology Bulletin” 2:1972 no. 1 s. 28.

Badania te otwały drogę do zajęcia przez badaczy bardziej wyważonego stanowiska odnośnie do autorstwa LP. Z jednej strony nie do uniknięcia jest wniosek, że listy te należą do grupy nowotestamentalnych pism pseudoepigraficznych. Wskazuje na to treść i forma, jak również technika redakcji zbliżona do apokryficznych akt Apostołów²³. Z drugiej strony wyraźnie widoczne są zbieżności LP z listami Pawła. Choć mogą one dotyczyć nie strony literackiej pism, ale życiowej znajomości przez autora LP tradycji Pawłowej²⁴, którą nie tylko przekazał, ale również, w wielu miejscach, rozwinął²⁵. Nie jesteśmy wprawdzie w stanie podać ostatecznego autora LP, ale możemy wnioskować, że należał on do „szkoły” Pawła²⁶. Mógł nim być jego osobisty sekretarz²⁷ lub inny autor, może jeden z przełożonych gmin²⁸, do których listy te są adresowane²⁹.

2. Czas i miejsce powstania.

Odpowiedź na to pytanie jest uzależniona od przyjęcia bądź odrzucenia bezpośredniego autorstwa Pawła. Jak wynika z wyżej przeprowadzonej analizy badań nad LP, uczeni podzielili się na dwie grupy. Broniący Pawłowego autorstwa usiłują udowodnić, że pisma te powstały w czasie trzeciej podróży misyjnej

²³ Por. P. VILHAUER, *Geschichte der urchristlichen Literatur*. Berlin – New York 1975 s. 223.

²⁴ Por. G. LOHFINK, *Die Vermittlung des Paulinismus zu den Pastoralbriefen*. BZ 32:1988 z. 2 s. 185-186; por. też FABRIS, *Le Lettere Pastoral*. Brescia 1986 s. 28-29.

²⁵ Por. M. REISER, *Bürgerliches Christentum in den Pastoralbriefen?* „Biblica” 74:1993 z. 1. s. 37.

²⁶ Por. PACIOREK, *Paweł Apostoł. Pisma*. T. II. s. 49.

²⁷ Koncepcję tę w ostatnich czasach podjęli G. Holtz i J. N. D. Kelly, a szczególnie E. R. RICHARDS (*Secretary in the Letters of Paul*. Tübingen 1991 s. 14-56). Sekretarzem tym nie koniecznie miałby być Łukasz czy Tymoteusz, jak chce STEPIEŃ (*Problem autorstwa*. s. 198) czy ktokolwiek inny znany z kart NT.

²⁸ Na uwagę zasługuje tu hipoteza, którą zaproponował O. KNOCH (*1. und 2. Timotheusbrief. Titusbrief*. Würzburg 1990² s. 13). Przypisuje ona autorstwo LP nauczycielowi i przełożonemu gminy, który na nowe problemy Kościoła odpowiada w duchu tradycji Pawłowej.

²⁹ Por. SCHEKLE, *Paulus*. s. 146-147.

na terenie Azji Mniejszej, bądź w okresie po uwolnieniu Pawła z więzienia w Rzymie (okres nie opisany w Dz). Do przedstawicieli tego kierunku należą między innymi: T. Zahn, W. Lock, A. Schlatter, J. Jeremias, B. Reicke, O. Roller, H. Schlier, D. Guthrie, J. N. D. Kelly, J. A. T. Robinson, B. Weiss, C. Spicq, W. Michaelis, P. Dornier, G. Holtz³⁰, a z nowszych J. van Brugen. Jedni z nich, jak np. C. Spicq, zakładają hipotetycznie, że Paweł po uwolnieniu z więzienia w Rzymie udał się ponownie do kościołów Azji Mniejszej i być może wtedy wyruszył na ewangelizację Krety. Przypuszczalnie odwiedził również Filippi i po roku udał się w podróż do Hiszpanii. Podróż ta jednak trwała krótko i po jej zakończeniu odwiedził po raz kolejny Rzym. Stamtąd udał się ponownie do gmin Azji Mniejszej (jest koniec 64 lub początek 65 r.). Przez Efez udał się na Kretę, gdzie pozostawił Tytusa, a sam wrócił do Efezu, gdzie przełożonym gminy ustanowił Tymoteusza. Następnie wyruszył do Troady, gdzie pisze 1Tm i Tt. Tam też został pojmany i przez Efez przewieziony ponownie do Rzymu, gdzie pisze 2Tm³¹. Inni badacze, których reprezentantem można uznać J. van Brugena, czas powstania 1Tm i Tt przesuwają na okres trzeciej podróży misyjnej, a 2Tm na czas pierwszego uwięzienia w Rzymie. Autor ten dokonuje dokładnej rekonstrukcji III podróży misyjnej i powraca do hipotezy J. L. von Mosheima, K. Schradera i K. Wieselera o tzw. „Rundreise”, która nie została opisana przez Łukasza w Dz 18, 23-23, 35. Miałaby ona następujący przebieg: Efez – Macedonia – Achaja – Kreta – Efez. W czasie jej trwania miałyby powstać 1Tm (Macedonia) i Tt (Achaja). Natomiast 2Tm podczas uwięzienia w Rzymie opisanego w Dz 28³².

³⁰ Zestawienie obrońców tej tezy zob. między innymi: MEADE. *Pseudonymity and Canon*. s. 118, oraz MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastorali*. s. 23.

³¹ Por. C. SPICQ. *Les Epîtres Pastorales* (EB). Paris 1969⁴ s. LXXXIII-LXXXVIII.

³² Por. VAN BRUGEN. *Die geschichtliche Einordnung der Pastoralbriefe*. s. 17-21.

Przedstawione wyżej hipotezy już na pierwszy rzut oka wydają się zbyt wysublimowane i można chyba sądzić, za J. Stępnem, że są to jedynie zwykłe koniektury³³, których obrona jest bardzo trudna.

Bardziej wyważone stanowisko, odnośnie do czasu i miejsca powstania LP, reprezentują badacze kwestionujący autorstwo Pawła bądź akceptujący jego pośredni charakter. Do tej grupy zalicza się zdecydowana większość współczesnych egzegetów. Choć w przeszłości również wśród tych autorów nie brakowało skrajnych hipotez³⁴, to w obecnych czasach propozycje te są dużo bardziej ostrożne, a przez to łatwiejsze do zaakceptowania. Wydaje się, że za autorytatywnych przedstawicieli tego kierunku można uznać dwóch autorów: C. Marcheselli-Casale oraz polskiego egzegetę A. Paciorka.

Pierwszy, biorąc pod uwagę: 1) instytucjonalny charakter Kościoła, który prezentują LP; 2) szczegółową analizę zagadnienia „gnoza – różnica – opozycja”³⁵; 3) dokumentację życia gmin poapostolskich, którą podają LP; oraz 4) ich charakter pseudoepigraficzny, konkluduje, że czas ich powstania to przełom I i II wieku, czyli lata 90 do 110, ale nie później niż 120 r. Oczywiście

³³ Zob. STĘPIEŃ. *Problem autorstwa*. s. 189.

³⁴ Ich przedstawiciele dzielili się na dwie zasadnicze grupy. Pierwsza uważała, że heretycy, przedstawieni w LP, to gnostycy, a szczególnie Marcjoniści. W związku z tym przesuwa czas powstania LP na II wiek: por. np. F. C. BAUR, E. ZELLER. *Paulus, der Apostel Jesu Christi. Sein Leben und Wirken, seine Briefe und seine Lehre. Ein Beitrag zu einer kritischen Geschichte des Urchristentums*. T. II. Leipzig 1867² s. 109-112; por. też A. HILGENFELD. *Die Irrlehrer der Hirtenbriefe des Paulus*. „Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie” 23:1980 s. 464; G. HAUFE. *Gnostische Irrlehre und ihre Abwehr in den Pastoralbriefen*. W: *Gnosis und Neues Testament*. Red. K. W. TRÖGER. Gütersloh – Berlin 1973 s. 339; STĘPIEŃ. *Problem autorstwa*. s. 174-175. Druga grupa, powołując się na dane z LP, chce w nich widzieć odbicie obrazu chrześcijaństwa „obywatelskiego” z drugiego wieku: por. np. J. SCHIERSE. *Eschatologische Existenz und christliche Bürgerlichkeit*. „Geist und Leben” 32:1959 s. 280-291, oraz krytyczną ocenę tej hipotezy: REISER. *Bürgerliches Christentum*. s. 27-44; por. też HAUFE. *Gnostische Irrlehre und ihre Abwehr in den Pastoralbriefen*. s. 339.

³⁵ Zob. MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastorali*. s. 601-614.

nie wyklucza on możliwości, że stało się to w skutek wtórnej redakcji całego Corpus Pastorale. Ich autor był prawdopodobnie nauczycielem gmin basenu Morza Śródziemnego, a więc przypuszczalne miejsca, gdzie mogły one powstać to: Tesalonika, Galacja, Efez, Korynt, Kreta lub sam Rzym³⁶.

A. Paciorek natomiast zauważa: „Miejscem powstania listów pastoralnych był zapewne teren działalności apostołskiej Pawła, a może także uczniów apostołskich Tymoteusza i Tytusa. W grę wchodziłyby zatem ośrodki, takie jak: Efez, Kreta, Nikopolis, Korynt, może nawet sam Rzym. Czas napisania przypada na okres po śmierci Pawła, w sytuacji względnego spokoju. Nie ma wzmianek o prześladowaniach, a zatem powstały prawdopodobnie po śmierci prześladowcy Domicjana (96 po Chr.)”³⁷.

Podsumowując powyższą analizę musimy zauważyć, że nie jesteśmy w stanie w sposób ścisły ustalić ani czasu, ani miejsca powstania LP. Dwie ostatnie hipotezy umieszczają te listy w kontekście nauczania Pawła, a miejsce ich powstania na terenach, które on sam ewangelizował. W związku z tym wydają się najbardziej prawdopodobne.

3. Adresaci.

Ze wstępów do LP wynika, że ich adresatami są bliscy współpracownicy Pawła – Tymoteusz i Tytus.

Tymoteusz urodził się w Listrze. Był synem nawróconej Żydówki Eunice (2Tm 1, 5) i Greka (Dz 16, 1. 3). Znamy również imię jego babki – Lois, która przyjmując chrześcijaństwo stała się źródłem wiary dla wnuka (2Tm 1, 5). Tymoteusz od najmłodszych lat był zaznajamiany z Pismami świętymi, zgodnie z zasadami judaizmu (2Tm 3, 14). Podczas swojej drugiej wyprawy misyjnej Paweł, uprzednio obrzezawszy Tymoteusza,

³⁶ Por. *Tamże*. s. 40-41.

³⁷ PACIOREK. *Paweł Apostoł. Pisma*. T. II. s. 53.

zabrał go z Listry w dalszą wyprawę (Dz 16, 3). Od tego momentu Tymoteusz stał się jednym z najbliższych współpracowników Apostoła w jego działalności misyjnej (II i III podróż). Odgrywał znaczącą rolę jako delegat Pawła do Tesaloniki (1Tes 3, 1nn)³⁸, a także jako jego reprezentant w Koryncie (1Kor 4, 17; 16. 10; 2Kor 1, 19)³⁹. Z 1 i 2Tm wynika jasno, że Tymoteusz jest przełożonym kościoła w Efezie. Stał się nim przez włożenie rąk przez Apostoła (2Tm 1, 6⁴⁰) przypuszczalnie podczas spotkania starszych Efezu z Pawłem w Milecie (Dz 20, 17nn)⁴¹. Jak znaczącą rolę odgrywał Tymoteusz w działalności Pawła świadczy fakt, że jego imię pojawia się w adresach sześciu listów CP⁴² i raz zostało wymienione w końcowych pozdrowieniach (Rz 16, 21).

Tytus nie został wspomniany przez autora Dziejów Apostolskich. Informacje, jakie posiadamy na jego temat, pochodzą wyłącznie z listów Pawła – 2Kor i Ga. Pierwsze pojawienie się Tytusa w gronie chrześcijan ukazuje Ga 2, 3. Był z urodzenia Grekiem wychowanym w swojej wierze. Podobnie jak Tymoteusz został nawrócony przez Pawła (por. Tt 1, 4). Towarzyszył jemu oraz Barnabie w wyprawie na tzw. Sobór Jerozolimski jako żywy przykład wolności pogan wobec przepisów Prawa Mojżeszowego⁴³. Jako współpracownik – *sunergoj* – *synergos* (2Kor 8, 23) Pawła został przez niego wysłany w delikatnej misji do gminy w Koryncie. Jego zadaniem było uprządkowanie stosunków tej gminy z Apostołem. W czasie spotkania z Pawłem Tytus przekazał pomyślne wiadomości (2Kor 7,

³⁸ Por. MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastoralì*. s. 44; por. też F. F. BRUCE. *The Pauline Circle*. Exeter 1985 s. 32.

³⁹ Por. L. OBERLINNER. *Die Pastoralbriefe. Kommentar zum ersten Timotheusbrief* (HTKNT XI/2). Freiburg – Basel – Wien 1994 s. XXVIII-XXIX.

⁴⁰ Choć nie jest to całkowicie jasne, gdyż drugi raz o włożeniu rąk na Tymoteusza jest mowa w 1Tm 4, 14 i tu czyni to kolegium prezbiterów. Ta rozbieżność posłużyła niektórym autorom jako argument za pseudoepigraficznym charakterem LP: por. TRUMMER. *Das Problem der Pastoralbriefe*. s. 77.

⁴¹ Por. MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastoralì*. s. 44.

⁴² 2Kor, Flp, Kol, 1 i 2Tes, Flm.

⁴³ Por. PACIOREK. *Paweł Apostoł. Pisma*. T. II. s. 49.

6-15). Kolejne zadanie jakie czekało współpracownika Apostoła, to zebranie w Koryncie kolekty na rzecz gminy w Jerozolimie (2Kor 8, 6-24). Ostatecznie Paweł pozostawia Tytusa na Krecie (por. Tt 1, 5), aby zorganizował rodzącą się gminę⁴⁴.

Mimo tak dobrego udokumentowania, w pismach NT, danych na temat adresatów LP, a może właśnie dlatego, ciągle pojawiają się wątpliwości co do ich autentyczności. Jest to naturalna konsekwencja przedstawionej wyżej dyskusji na temat autorstwa tych listów. obrońcy autentyczności LP wykazują, że ich adresatami byli ówczesni współpracownicy Apostoła i przełożeni gmin w Efezie i na Krecie⁴⁵. Ci zaś, którzy uważają LP za dzieła pseudoepigraficzne posuwają się do wniosku, że Tymoteusz i Tytus to postacie fikcyjne, różne od współpracowników Pawła⁴⁶. Choć nie brakuje w tej dyskusji skrajnych postaw, to wydaje się, że najbardziej prawdopodobna hipoteza została zaproponowana przez C. Marcheselli-Casale. Uważa on, że za historycznymi postaciami Tymoteusza i Tytusa widać wykształcony już Kościół tak pod względem wspólnoty, jak i doświadczenia eklezjalnego na poziomie kościołów lokalnych. Tak więc imienni adresaci byliby uosobieniem pierwszych, charyzmatycznych przywódców gmin⁴⁷. Wydaje się więc, że adresaci, podobnie jak autor, Listów Pasterskich noszą w sobie cechy samego Pawła, ale o dość wyraźnym odcieniu pseudonimicznym. Przez Apostoła byli oni nazywani: *avdelfoj* – *adelfos* (Tymoteusz – 2Kor 1, 1; Kol 1, 1; 1Tes 3, 1; Tytus – 2Kor 2, 13; 12, 18) czy *sunergoj* – *synergos* (Tymoteusz – Rz 16, 12) lub *koinwnoj* – *koinonos* (Tytus – 2Kor 8, 23), czy wreszcie *dou/loj* – *doulos* (Tymoteusz

⁴⁴ Por. MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastoralì*. s. 45.

⁴⁵ Tak np. G. HOLTZ. *Die Pastoralbriefe*. Berlin 1964 s. 2-3.

⁴⁶ Por. TRUMMER. *Corpus Paulinum – Corpus Pastorale*. s. 127-129; por. też TENZE. *Das Problem der Pastoralbriefe*. s. 76-78; BAUCKHAM. *Pseudo-Apostolic Letters*. s. 492; N. BROX. *Die Pastoralbriefe* (RNT 7). Regensburg 1969⁴ s. 17-22.

⁴⁷ Por. MARCHESELLI-CASALE. *Le Lettere Pastoralì*. s. 45.

i Paweł – Flp 1, 1). Podczas gdy w LP funkcjonuje tylko jeden obraz Apostoła, który do swoich współpracowników ma taki stosunek, jak ojciec do dzieci czy nauczyciel do uczniów. On – Paweł stoi u początku, podczas gdy Tymoteusz i Tytus stają się reprezentantami następnej generacji chrześcijan. W tej sytuacji konieczna jest swego rodzaju legitymizacja wypełnianej przez nich posługi. Dlatego właśnie każdy z nich w adresach listów został nazwany przez autora *gnh,sion te,knon* – *gnesion teknon* (1Tm 1, 2; Tt 1, 4), co wskazuje na kontynuację nauki Pawła⁴⁸.

Wydaje się więc w pełni uzasadnione wyciągnięcie wniosku, że adresaci LP to nie koniecznie historyczne postacie bliskich współpracowników Apostoła, choć z pewnością są to przełożeni gmin bardzo ściśle powiązani z tradycją Pawłową.

Podsumowując nasze rozważania na temat problemów krytyczno-literackich Listów Pasterskich należy zauważyć, że nie jesteśmy w stanie precyzyjnie określić ani kto jest ich autorem, ani tym bardziej czasu i miejsca ich powstania. Możemy jedynie stwierdzić, że pochodzą one z kręgu myśli św. Pawła, a miejsce powstania, to przypuszczalnie tereny ewangelizowane przez samego Apostoła. Osoby adresatów, najbliższych współpracowników Pawła, jak zauważyliśmy wyżej, w szczególny sposób podkreślają związek przesłania tych listów z jego osobą.

⁴⁸ Por. TRUMMER. *Das Problem der Pastoralbriefe*. s. 113-114; por. też OBERLINNER. *Die Pastoralbriefe. Kommentar zum ersten Timotheusbrief*. s. XXXII-XXXIII.

LE QUESTIONI CRITICO-LETTERARIE
DELLE LETTERE PASTORALI

R i a s s u n t o

Tre lettere tra quelle che fanno parte di Corpus Paulinum, dal XVIII secolo vengono chiamate Lettere Pastorali. Insieme alla Lettera a Filemone sono indirizzate alle persone individuali, come uniche nel Nuovo Testamento. Esse non sono, però, private e indirizzate solamente a Timoteo e Tito. Il loro contenuto riguarda anche le comunità guidate dai loro destinatari. Questi scritti sono così simili nel loro contenuto e nella loro forma, e contemporaneamente così diversi dalle altre lettere di Paolo, che ci viene spontaneamente la domanda: sono davvero scritte da Paolo? La contestazione di Paolo come l'autore delle Lettere Pastorali provoca le altre domande: 1) Quando e dove sono state scritte? 2) Timoteo e Tito sono le stesse persone che conosciamo dagli Atti degli Apostoli e dalla lettera ai Galati? Appoggiandosi sulle ricerche storico-critiche e letterali non possiamo definire con l'assoluta certezza né loro autore, né tempo, né luogo in cui sono state scritte. Possiamo solo dire che provengono dal circolo del pensiero di Paolo. Il luogo in cui sono state scritte sono probabilmente le comunità evangelizzate da Paolo stesso. Persone dei destinatari, i stretti collaboratori del Apostolo, sottolineano stretto legame con la sua persona.